

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.04.208>

УДК 94(477)“17”:001.95:929Борщак

Вадим АДАДУРОВ

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії,
Український католицький університет (Львів, Україна)

vad@ucu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-5749-4027>

РЕМЕСЛО ІСТОРИЧНОГО МІСТИФІКАТОРА: ЯК ІЛЬКО БОРЩАК НАПИСАВ МАНІФЕСТ ДО «ВОЛОДАРІВ І РЕСПУБЛІК» ТА «ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ»

Стаття має **на меті** висвітлити особисті обставини й ідейний контекст оприлюднення в 1922—1925 рр. відомим українським публіцистом Іллею Баршаком на псевдо Ілько Борщак документів міжнародного характеру начебто авторства гетьмана Пилипа Орлика (1672—1742). **Дослідницька гіпотеза** полягає в тому, що їх автором був сам Борщак. Щоб довести це, передбачено послідовне виконання наступних **завдань**: 1) відтворити за автентичними документами 1710—1712 рр., які були відомі Борщаку, спосіб та ідейну складову виготовлених ним містифікацій; 2) знайти в цих текстах історичні анахронізми й помилкові твердження, яких (за браком ґрунтового знання предмета) припустився Борщак; 3) виявити смислові й термінологічні хиби під оглядом французької мови маніфесту до «Володарів і Республік» і «Виводу прав України». **Науковий підхід** полягає в потрактуванні алюзії їх публікатора на аналогії в автентичних свідченнях як вказівок на джерела його містифікацій, отож у комплексному порівнянні цих документів з текстами, які оприлюднив Борщак. Серед **методів** дослідження особливу увагу приділено порівнянню різних варіантів тексту «Виводу прав України», авторських передмов і приміток до нього (чернеткового, макетного й фінального до першого видання 1925 р. та чернеткового до другого, яке планувалося здійснити після Другої світової війни).

Цитування: Ададуров В. Ремесло історичного містифікатора: як Ілько Борщак написав маніфест до «Володарів і Республік» та «Вивід прав України». *Український історичний журнал*. 2026. № 4 (589). С. 208—231. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.04.208>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Допоміжну роль відведено історії понять та кількісному аналізу. **Результати** дослідження доводять, що тексти Борщака є доволі анахронічними як за ідеями, так і за осучасненою лексикою, складеними на основі перероблення інформації з автентичних джерел XVII—XVIII ст., як-от Конституції Орлика, інструкції гетьмана послам від 3 листопада 1711 р., мирної угоди 1712 р. між Оттоманською Портою та московським царем, сумнівного документа «Brevis deductio causarum», збірки міжнародних договорів «Corps universel diplomatique du droit des gens». На основі інформації з цієї збірки Борщак уклав статті договору 1708 р. між І. Мазепою та Карлом XII, які подав як центральний елемент «Виводу прав України». **У перспективі** це може призвести до відмови в наукових публікаціях від містифікацій і матиме як очевидне **практичне значення** деміфологізацію створеного Борщаком образу Пилипа Орлика як партнера Франції та інших великих держав Заходу. **Оригінальність** дослідження полягає у його здійсненні на «перехрещених» свідомістю Борщака історичних горизонтах XVIII і XX ст.

Ключові слова: мазепинці, конституція, містифікації, біографія, історія ідей, Франція, XVIII століття, історія Європи, сучасна історіографія.

Містифікація історичних документів, на перший погляд, неможлива без заглиблення у специфічну культуру мислення та соціальної практики акторів історичного процесу, сенси якої можна збагнути щойно після тривалого досвіду спілкування з їхніми автентичними свідченнями. На практиці ж, більшість містифікаторів мають доволі неглибокі знання про ці предмети й тому апріорі не можуть вийти за межі мислення сучасної людини, вдаючись до утилітарного запозичення з наявних історичних джерел їх структури та елементів змісту, як-от: назв, імен, титулів, початків і кінцівок наративу, форми представлення, сюжетних ліній, лексем або цілих речень, стилістичних зворотів тощо. Це характерно й для напрочуд популярного серед українських читачів міжвоєнного часу дослідника доби гетьманів Івана Мазепи та Пилипа Орлика Ілька Борщака (1894—1959)¹. У 1920-х рр. він дебютує як історик і не раз припускається в опублікованих ним начебто архівних знахідках елементарних помилок щодо місць, дат, імен. Та це його не надто турбує, бо цікавиться він не стільки історичною правдою, скільки ідеалізованим образом минулого, який міг би слугувати основою національного міту, легенди. «Є такі легенди, котрі ми повинні любити сильнійше, ніж дійсність, бо легенда це ідеал справжнього, прагнення до цього ідеала», — описує Ілько Борщак свої далекі від наукових погляди в одному з неопублікованих рукописів 1923 р. [1, с. 292].

Утім ідеалізована історія потребує сенсаційних джерел. А з джерелами в емігранта Борщака таки були проблеми. Як видно з його постійних нарікань, їх коло обмежується доступними у Франції публікаціями документів, поза межі яких він намагається вийти за допомогою таких знахідок як «Діарій» П. Орлика, документи його «улюбленого сина» Петра-Григорія Орлика, котрий залишив свій виразний слід в архівах своєї другої, французької, батьківщини, та матеріали «La Gazette» чи «Mercure Galante». Однак для висвітлення найбільш активної політичної акції

¹ «Вообще Борщак много сделал в направлении разработки Мазепиной эпохи, за что пользуется значительной популярностью в украинских кругах, особенно как историограф» (Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 6738. Т. 1. Арк. 15—16).

гетьмана, яка припала на час його перебування в м. Бендери, ці документи майже нічого не давали, і Борщак вимушено спирається на такі загальновідомі під той час документи як знаменита Орликова конституція від 5 квітня 1710 р. (далі — Конституція), інструкція гетьмана для козацького посольства у Стамбул від 3 листопада 1711 р., актові документи канцелярії Карла XII, міжнародні договори тощо. Публікатор маніфесту до «Володарів і Республік» (далі — Маніфест) та «Виводу прав України» (далі — Вивід або Дедукція) Пилипа Орлика неодноразово покликається на вище перелічені свідчення в передмовях і коментарях до вперше оприлюднених ним, відповідно, у 1922 та 1925 рр. документів, при тому зауважує стилістичні, термінологічні та змістовні паралелі, й у такий інтертекстуальний спосіб, здається, доходить висновку щодо автентичності своїх джерельних публікацій. Насправді ж практикує найбільш зухвалий принцип приховування вкраденого — викладає його на найбільш помітному місці. Наприклад, на основі подібності лексики й аргументації Маніфесту до Конституції виснує, що його знахідка є остаточним доказом Орликового авторства *Rasta et conventa*: «Автором маніфесту є безперечно сам Орлик. Це мені легко встановити, маючи під рукою його щоденник і майже все листування. “Необхідність володарів рахуватися з громадською опінією, відвічальність лише перед Господом Богом”, умови, при яких він прийняв гетьманський уряд, — все це мотиви, які на кожному кроці зустрічаємо в нього [...]. Фактична частина маніфесту, де викладаються українсько-московські стосунки після 1654 р., майже аналогічна до змісту відомої “Орликівської конституції” й тим самим вказує, що Орлик був редактором і самої конституції» [2, с. 365]².

Конструювання анахронічних фейків на основі автентичних свідчень

Для Борщака наявність в Орликовій Конституції хоч і короткого, але насиченого під оглядом ідей, цінностей та емоцій екскурсу в історію стосунків Війська Запорозького з Річчю Посполитою, Швецією, Московією, Портою та Кримом, стала свого роду подарунком долі, адже він уже не мусить, так би мовити, «вигадувати велосипед», а лише за допомогою наративних прийомів комбінування та акцентування (що їх вікопомний Р.Дж. Колінгвуд назвав «історією ножиць і клею») доповнює присутню там інформацію з інших джерел XVII—XVIII ст. і скріплює цю суміш власною уявою та стилізацією мови в сполучних фрагментах в інтелектуальний продукт, який, таким чином, є відображенням його власної, доволі поверхової уяви про політичну культуру міжнародного спілкування початку XVIII ст. Через це подібність аргументів історичного характеру, сюжетної лінії, дійових осіб і лексем, ужитих у Маніфесті та Дедукції, з преамбулою та пунктами 1, 2 і 4 Конституції, не може слугувати доказом автентичності двох перших документів. Натомість їх відмінності від автентичних документів, на які покликається Борщак, показують, що Маніфест і Дедукція написані значно пізніше початку XVIII ст.

² Борщак використовує публікацію Конституції Осипом Бодянським 1847 р. [3, с. 1—17].

На користь гіпотези про автентичність, здавалося б, промовляють ідентичні інвокації при початках Конституції та Маніфесту («Во ім'я Отця, Сина і святого Духа»). Проте вже порівняння преамбул Конституції та Маніфесту виявляє дисонанс щодо їх світоглядних засад чи, скоріше, ментальних рамок. Конституція розпочинається теоцентричною преамбулою, ідея якої наступна: підвищення одних і пониження інших народів залежить винятково від «незбагненого та неосяжного у правосудді своєму Бога», який виносить свої страшні вирoki на підставі невідважного людському розумінню оцінювання справедливості та гріхопадіння народів. Преамбула Маніфесту теж може видатися бароковою з огляду на її хитромудру манірність та означення адресатів документа за пріоритетною релігійною ознакою — «християнські держави», але при тому дивує антропоцентричністю її автора, який ставить щонайменше на один рівень з «Богом, милосердним у довготерпінні», людину в іпостасі володарів, які «ревниві до своєї репутації й слави, підтвержені більше, ніж інші люде, взору й осудженню суспільства, тим самим вважають себе відповідальними перед цим самим суспільством за своє поведіння і за свої демарши, хоч лише з другого боку лише Господу Богу вони здають справу за свої вчинки» [2, с. 366]. Помітний лаїцький ухил цього «символу віри», що проявляється навіть у текстуально-структурній другорядності Бога щодо пріоритетності державців і громадської opinio, яка немов заступає Бога, є вказівкою, що автор цього тексту напевно не був людиною доби Бароко й дотримувався більш раціональних поглядів, характерних для виданих далєб не універсальною англійською мовою трактатів Т. Гоббса і Д. Локка, що відображали цілком інші, практично капіталістичні, соціокультурні реалії з притаманною їм (за висловом М. Вебера) етикою протестантизму. В автентичних же текстах П. Орлика, вихованця православної академії в Києві, годі здібати натяки на антропоцентризм секулярного типу. Це, зрештою, визнав наприкінці свого життя у приватній кореспонденції сам Борщак, піддавши критиці новелу В. Петрова «Приборканий гайдамака» якраз за змалювання в ній екзильного гетьмана як «раціоналістичного механіста»: «У всякому разі Орлик не був раціоналіст, а справжній син барока»³.

Тож іще більш нелогічним у листі до англійського короля виглядає окреслення автором Маніфесту як викладу «резонів» (тобто раціонального витлумачення своєї соціальної активності — *В. А.*) і «мотивів мого поведіння» [4, с. 186].

На особливу увагу заслуговує знівельована в Маніфесті й Дедукції традиційна православна культура автора Конституції. Хоча у двох перших текстах мовиться про відоме всьому християнському світові благочестя І. Мазепи, а щодо покійних гетьманів ужито релігійний вислів «блаженної пам'яті», там годі шукати викладену в Конституції попереду всіх справ Богдана Хмельницького характеристику як «захисника святої православної віри, прав Вітчизни та стародавніх вольностей військових», який не просто «розпочав праведну війну проти Речі Посполитої Польської за права та вольності військові», але насамперед «за віру святу пра-

³ Архів Української вільної академії наук. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 1 [І. Борщак — Ю. Шереху, 25/IV/1951].

вославному, яка різними тягарями влади польської силувана була до унії з костелом римським». Тобто, акцент у Маніфесті й Дедукції зміщується від релігійного до мирського витлумачення світоустрою, від його конфесійного, барокового виміру, до національного й громадянського, модерного образу історії як протистояння народів і боротьби за оформлені у вигляді юридичних документів права людини. Тому-то доведення секулярності автентичного документа — Конституції — через лаїцький ідейний і понятійний інструментарій містифікації, якою є Маніфест, як це пропонує З. Когут [5, с. 422], виглядає доволі проблематичним. Очевидно, що православна риторика Конституції суперечила головній ідеї Борщака, котрий, на противагу конфесійним поділам Європи ранньомодерного часу й релігійній війні козаків проти одного з основоположних критеріїв європейської ідентичності — католицької віри (зауважу, що присутнє в Маніфесті та Виводі абстрактне поняття «християнський світ» таки не вживається в Конституції), акцентує такі риси європейськості України як захист свобод і прав.

У Маніфесті присутні цілі фрази, взяті його автором із Конституції, у преамбулі якої, наприклад, мовиться, що «[...] після смерті Богдана Хмельницького Московська імперія численними винахідливими способами змогла права та вольності військові, нею ж підтверджені, порушити і вщент зруйнувати, а на вільний козацький народ, нею ніколи не завойований, накинати невідлучне ярмо [...]» [3, с. 2].

У Маніфесті міститься примітний лексичний збіг: «[...] після смерті Ясновельможного гетьмана Богдана Хмельницького, блаженної пам'яті, Московська імперія порушила різними способами закони й вольности козацької нації, підтверджені нею самою; московський Царь хотів закріпостити в рабство вільний руський народ» [2, с. 136].

З цього можна зробити висновок, що автора Маніфесту насамперед цікавило те, щоб акцентувати й зробити більш правдоподібним сюжет щодо утисків Московією вольностей козаків, а не зосереджуватися на роз'ясненні християнським потугам Європи сенсу союзу християнського народу з мусульманською Портою (як би це мало личити документу, який, на думку його публікатора, саме це й мав на меті).

Зрозуміти, звідкіля взялися ідея Маніфесту й узагалі його назва, допомагає аналіз автентичних текстів гетьмана періоду 1710—1712 рр. на предмет присутності в них терміну «маніфест». За опублікованими в 1847 р. паперами, лексема «маніфест» зустрічається в Орлика тільки раз — у його інструкції козацькій делегації до Високої Порти від 3 листопада 1711 р. (далі — Інструкція) у згадці про друковані московитами брехливі твердження щодо наміру Карла XII передати Україну у васальну залежність від Порти, що могло поставити під загрозу параметри релігійної ідентичності населення: «[...] минулою зимою Москва не тільки в Україні, але й в Польщі, і в інших європейських країнах, публічно заявила, що Світліший Король Швеції, підбурюючи Блискуху Порту Отоманську взятися за зброю, буцімто обіцяв їй і через клятву запевнив, що Річ Посполиту й Україну буде підпорядковано Турецький імперії, й будуть сплачувати данину, яку за звичай називають харадж. Це цілком очевидно з публічного маніфеста, що його надруковано у типографський спосіб. Тим більше зараз, аби втримати Україну під своєю владою, вона не припи-

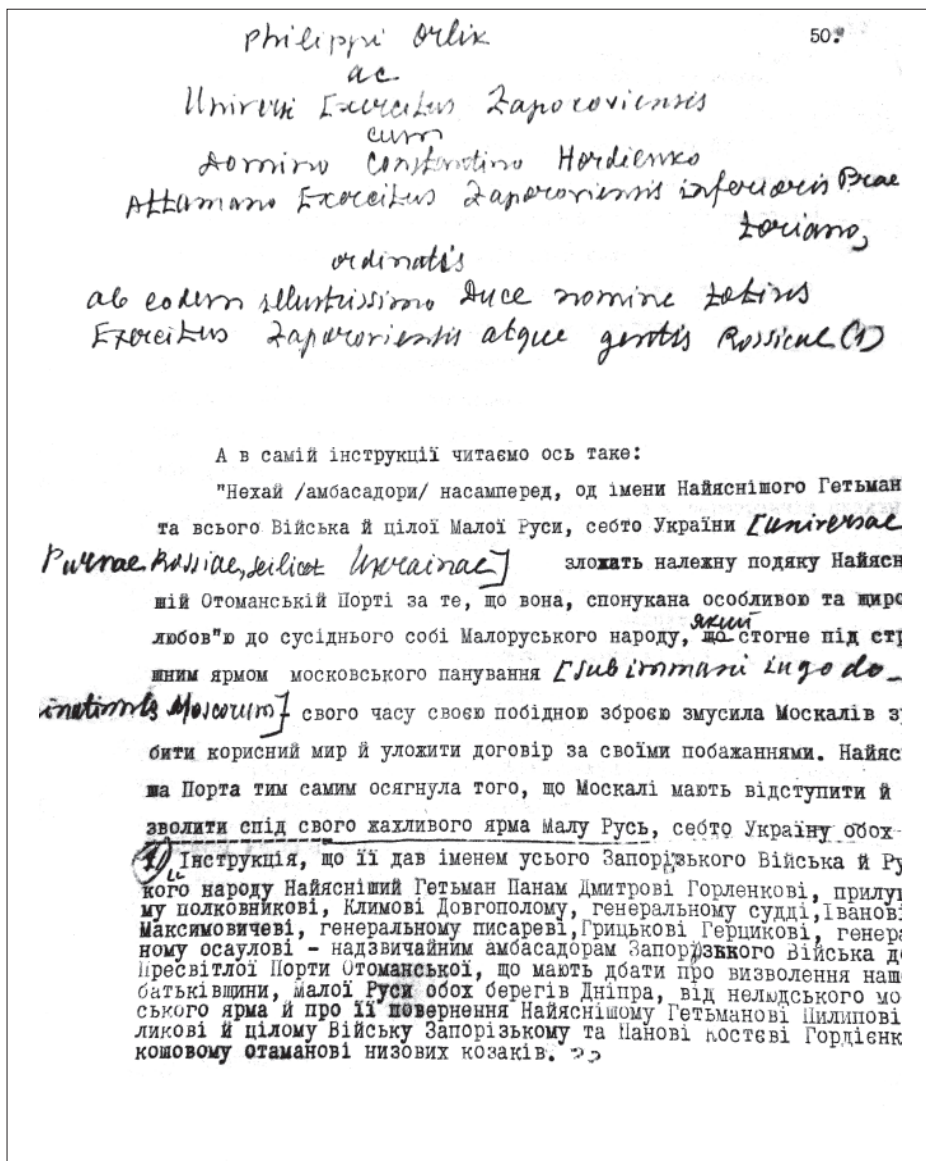
нить впливати на менш поінформований народ такими загрозами та підшептами, що нашу грецьку релігію, права і свободи буде порушено» [3, с. 64 (Puncto IX)].

Інформація Інструкції про російський маніфест у контексті «європейських країн» зацікавляє Борщака⁴, який неабияк знається на викрутасах російської пропаганди з власного досвіду її поборювання в межах Паризької мирної конференції (див. іл. 1). Оскільки в 1920 р. він спеціалізувався на укладенні для представників потуг Антанти нот і довідок про міжнародні права України з покликами на історичні та юридичні прецеденти, йому неважко дійти до гадки самому виготовити антиросійські Маніфест і Вивід, приписавши їхнє авторство П. Орлику, який, здається, сам у своїй Інструкції запрошував до цього. Ухопившись за вище згаданий дев'ятий пункт Інструкції, Борщак створює образ Орлика як вповні сучасного пропагандиста міжнародного масштабу (як обмовка за Фройдом виглядає те, що у Маніфесті стосовно військового союзу Хмельницького із королем Швеції вжито поняття «entente» (порозуміння) [12, с. 135]). В Інструкції визначне місце було присвячено саме обстоюванню перед Портою релігійної ідентичності українців (цій темі присвячено до 30 % тексту), у Маніфесті ж тема релігійної ідентичності займає скромне місце (сукупно не більше 7 %), натомість у фокусі подій опиняються проблеми самостійності, соборності та прав козаків і державотворчих устремлень гетьманів від Б. Хмельницького до І. Мазепи.

Покликання на «натуральне (тобто природне — *B. A.*) право» виказує ще одне джерело опублікованих Борщакієм документів. Ідеться про начебто розшуканий у 1900 р. у Швеції археографом Н. Молчановським трактат під назвою «Короткий вивід причин, за якими Україна з Запорозьким Військом була змушена чи, точніше, вимушена відокремитися від московської протекції, до якої вона добровільно приєдналася після знищення польського ярма» (далі — Короткий вивід) («*Brevis deductio causarum, quilius Ucraina cum Exorcitu Zaporoviensi commota seu notius coacts est ad alienandum sese a protectione Moscovitica, cui ante excusso iugo Polono libera sponte applicate fuerat*») ⁵. У передмові до другого видання Виводу Борщак, здається, не оминає увагою сумнівність цього документу (оригіналу якого не знайдено дотепер), а також того, що попередні дослідники не вважали його автором П. Орлика через вкрай запутану інформацію з історії козацтва і, зокрема, повстання під проводом Хмельницького. Але Борщак самовпевнено виснує про автентичність Короткого виводу й авторство П. Орлика. Він запевняє, що гетьман не міг писати в екзилі з актів, а був змушений вдатися до оповідей людей, що його

⁴ Науковий архів Національного університету Києво-Могилянська академія (далі — НА НУ КМА). Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1738. Арк. 77.

⁵ У Короткому виводі: «Явно мусить бути ледве не на цілому широкому світові, як народ Руський і Військо Запорозьке, бувши під властю держави Польської, обтяжені різними кривдами в вірі, правах і свободах своїх, для оборони своєї і привернення свободи натуральним правом хопилися зброї на кривдників» [6, с. 15]). У Маніфесті: «Тому ж ми знаємо, що це природне право визволяти себе від опресії і працювати, щоб возстановити те, що несправедливість і переможна сила у нас відібрала: всі знають, як ми трактувались московською державою» [2, с. 366].

Ил. 1. Аркуш машинопису другого видання «Виводу прав України» з власноручною правкою І. Борщака (НА НУ КМА. Ф. 10. Спр. 1738. Арк. 55)

оточували, через що й виникла плутанина у змісті Короткого викладу; щодо практичного призначення цього документу, то Борщак уважає його додатком історичного характеру до вже згаданої інструкції Орлика для козацьких послів у Стамбул 1711 р. А присутність у Маніфесті, начебто підписаному П. Орликом, цілих речень з Короткого виводу називає безперечним доказом правдивості останнього. Таким чином, через інверсію логіки, Борщак приховує свою причетність до конструювання Маніфесту на основі тексту, оприлюдненого Н. Молчановським.

Однак іще більш кон'юктурною у світлі аналізу свідчень самого Борщака виглядає сенсаційна поява Виводу. У ньому маємо не тільки дещо видозмінені, а втім, цілком упізнавані речення з Конституції та Короткого виводу, але й назву, ідею якої Борщак підглядає в єдиному відомому йому опублікованому тексті доби Орлика з такою характерною назвою. Вивід (*Déduction*) відсилає публіку до сумнівного, але загалом не спростованого в історіографії Короткого виводу (*Brevis Deductio*). У передмові до другого видання свого Виводу Борщак не даремно зупиняється на відтворенні перекладу Короткого виводу самим Грушевським і оприлюдненні його начебто латинського оригіналу за паперами Н. Молчановського Ф. Колессою. Хоча Грушевський уважав відомості цього тексту багато в чому невідповідними історичним фактам («набаламучено там»), усе ж убачав користь цього повідомлення в тому, що воно містило загальне бачення історії з погляду мазепинців: «Се тільки схема, як бачимо. Може бути, що архивальні пошукування додадуть до неї подробиць, фарб, вияснять, як переломлювалися вражіння від практики московського режиму в свідомості й представленню різних груп населення й різних членів старшинської верстви хоч, сказати правду, надій на се не дуже багато. В переважній часи, правдоподібно, ся інтимна сторона згинула для нас безповоротно; більше надій на зверхню, формальну сторону: може удасться знайти формули шведсько-української угоди 1708 р., її подробиці, практичне переведення — повнійше представлення того, що поки що міститься в коротких формулах пізніших актів (1710—11 рр.)» [6, с. 18].

Оце припущення патріарха української історіографії про відображення в Короткому виводі загальної схеми уявлення мазепинцями історичних передумов свого руху, мабуть, і стає визначальним для Борщака, який винахідливо адоптує його як модель для свого Виводу. У рукописі неопублікованої розвідки про дипломатичну акцію Орлика він подає засновок Грушевського як доведений висновок: «Політична вага документу не зменшується від того, що не все в фактичній частині концепції Орлика відповідає сьогоднішньому станові української історіографії, що факти й дати поплутано в Орлика, що писав свій трактат на еміграції, де годі було відшукати відповідні документи, джерела, розпитувати старих людей і т. п. Багато важливіше для нас те, як уявляли собі українське минуле мазепинці, що опинилися в Бендерах»⁶.

У такий спосіб Борщак постає в ролі виконавця «наукового заповіту» Грушевського, виступає як непересічний археограф, якому начебто вдалося реалізувати геніальні передчування метра, включно з оприлюдненням пунктів договору між гетьманом і королем, у яких мовилося про міждержавний рівень відносин між Україною та Швецією та суверенність обох суб'єктів договору: «Договір Карла XII і Мазепи, за текстом з архіву Дентевіль, був двосторонній договір міжнародного характеру, з одного боку виступав шведський король, з іншого — гетьман і стани України. Московські та українські історики московської школи перебільшено надавали акції Мазепи особисто-конспіративний характер, невідомий не тільки широкому загалові, але навіть найближчій старшині. М.С. Грушевський, перший

⁶ НА НУ КМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1736. Арк. 126.

в українській історіографії, ясно підкреслив хибність такої думки й довів причетність не тільки Мазепи, але й козацької старшини до союзу 1708 р.» [7, с. 6].

Утім, здається, що ці пункти зручно придумані самим Борщакком, на що вказує перша згадка ним у 1924 р. про Вивід: «[...] це дуже важливий для нашої держ[авної] ідеї політично-правний документ і має [...] вказівки на деякі пункти договору Мазепи з Карлом XII»⁷.

З цього признання випливає, що спочатку Борщак натякає тільки на «вказівки». Якби в лютому 1924 р. він мав під рукою оригінал Дедукції, то знав би, що там подано, як це згодом було зазначено в листопаді того таки року в надісланому ним Кривецькому для публікації матеріалі⁸, усі шість пунктів, у яких містилися конкретні правові зобов'язання Карла XII. Зрозуміти, звідкіля вони появились, допомагає передмова до Виводу. У ній він розважає про подібність цих пунктів до інших трактатів міжнародної політики того часу, як західно-, так і східноєвропейської: «Загалом можна сказати, що наведені Орликом точки договору Мазепи з Карлом XII дійсно належать до теми “довести права України на суверенність”, і з погляду тогочасного міжнародного права — а тільки з цього погляду треба розглядати цей договір — цілком відповідають типові союзного договору двох суверенних держав (пор. договори Людовика XIV з Мекленбургом і Гамбургом, 18/XII/1663; султана Магомета IV з графом Текелі в 1683 р. [XXV, р. 40], Трансильванії з цісарем, 9/IV/1682 [насправді 27/X/1687], с. 157 № 68; [насправді LXXIX, р. 148—150]). Du Mont. Cor. dipl. 7, partie 2»⁹.

У першому виданні Виводу містилася примітка упорядника, який повідомляв, що «докладну порівнюючу юридичну аналізу цих договорів із “Дедукцією” даю у виготовленій до друку розвідці “Україна і міжнародне право”» [7, с. 8]. Укладена самим Борщакком у 1952 р. бібліографія його праць засвідчує¹⁰, що згадана розвідка таки не побачила світу. Чи не тому, що її автор вчасно збагнув, що може таким чином подати критику ключ до розгадки придуманого ним договору між Карлом і Мазепою? Отож цим ключем є багатотомне видання під назвою «Corps universel diplomatique du droit des gens» (далі — CUDDG)¹¹ («Універсальний дипломатичний звід міжнародного права»). Звісно, у цій правничій хрестоматії (звідсіля, мабуть, ще одна алюзія на назву Виводу як правничого доведення) годі знайти договори, які було укладено козацькими гетьманами, оскільки оприлюдненню підлягали лише ті міжнародні акти, що їх було укладено між суверенними державами, серед яких Річ Посполита, Швеція, Московія, Кримське ханство, Оттоманська Порта, Трансильванія тощо. Борщак це зауважує і вдається до вибору з низки перелічених ним вище договорів, укладених між малими державами, що віддавалися

⁷ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАЛ України). Ф. 309. Оп. 1. Спр. 984. Арк. 1 зв. — 2.

⁸ Там само. Арк. 22.

⁹ НА НУКМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1738. Арк. 82.

¹⁰ Bibliothèque universitaire des langues et civilisations. Cote BIULO MEL.8.1234(21).

¹¹ Історична збірка союзних і мирних договорів, яку підготував для видання в Нідерландах у 1726—1731 рр. Ж. Дюмон (1667—1727).

за власною волею під захист, і великими державами-покровительками, юридичні формули, умови, права сторін тощо.

У згаданому договорі між Людовиком XIV і герцогом Мекленбурзьким Кристіаном Людовиком від 18 грудня 1663 р. йшлося про те, що останній «за власним відрухом, ясною і щирою волею, піддається зі своїми державами, містами, фортецями, підданими і дібрами, під покровительство Його Величності» [8, т. 6/2-3, № 197, с. 480].

У Маніфесті з примітним використанням тих самих слів і зворотів указано, що гетьман Б. Хмельницький «з власної волі, не будучи примушений, підпорядкував руський народ і козацьку націю Московській імперії».

У французько-мекленбурзькому договорі мовилося про те, що «Його Величність зобов'язується [...] прийняти і бере згаданого пана герцога зі згаданими державами, фортецями, васалами, підданими і дібрами, у союз і покровительство своє і своїх спадкоємців [як] короля Франції, і обіцяє як король їх обороняти і щиро застосовувати всю свою владу, щоб гарантувати їх від будь якого утиску й насильства, навіть від всіх надзвичайних стягнень і від утримання війська на зимових квартирах, відповідно до Вестфальського договору, і підтримувати згаданого герцога у володінні і користуванні реченими державами, фортецями, правами, землями і панами, які йому належать і які йому було вручено, відступлено і залишено згідно зі згаданими договорами в [Мюнстері й Оснанбрюку]».

Тут очевидні дослівні збіги з п. 1 Виводу зобов'язання Карла XII: «Й[ого] К[оролівська] В[еличність] зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і стани» (дослівно «держави» — *В. А.*).

Якнайпильнішої уваги при порівнянні з Виводом заслуговують теж пункти згаданих Борщаком двох договорів, які стосувалися відносин угорських суверенів з іноземними протекторами (а саме в теках Угорщини й Трансильванії в Архіві Міністерства закордонних справ Франції він шукав історичні докази міжнародної акції Орлика й не міг не зауважити, що саме становище активних на військовій та дипломатичній ниві угорських князів було найкращою історичною паралеллю до діяльності Мазепи в 1708—1709 рр). По-перше, йдеться про угоду, яку уклали в 1683 р. султан Магомет IV та претендент на угорський престол. У цьому документі, зокрема, подибуємо такі пункти: «1) що граф Емре Текелі, з зясовельможного дому князя Габора Бетлена, облаштується як король Угорщини [...]; 2) що по смерті графа Текелі і його дітей угорці оберуть собі короля до вподоби [...]; 4) що вони зможуть повністю користуватися їхніми привілеями, свободами, імунітетами та пільгами, які їм ніколи не применшать; 5) що турки будуть надавати їм свою протекцію супроти всіх можливих ворогів [й вони] мешкатимуть в тому самому стані» [8, т. 7/2, № 25, с. 40].

Порівнюючи їх з п. 4 наведених у Виводі зобов'язань Карла XII, приходимо до висновку, що османсько-угорську правову рамку попросту накладено Борщаком у п. 4 Виводу на гетьмана та українців: «Іван Мазепа, законний князь України,

жадним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; по його смерті [...] стани України заховують всі вольности згідно з своїми правами та стародавніми законами»¹².

По-друге, формулювання угоди між імператором Леопольдом I та князем Трансильванії М. Апафі від 27 жовтня 1687 р. напрочуд подібні до тих, які бачимо у Виводі. У пп. 5 і 6 цісарсько-угорської угоди йшлося про те, що шляхта та королівські й міські посадовці «будуть заховані у своїх функціях і повноваженнях, замки і города будуть заховані у своїх законах, привілеях та правах, у які під жодним приводом не будуть втручатися, але мешканці князівства зможуть користуватися своїми законами, свободою, привілеями та правами, якими вони користувалися до цього часу, без шкоди; Донації, надання, привілеї, згоди стародавніх, а також сучасних і майбутніх князів Трансильванії будуть свято й непорушно зберігатися, і надалі таке залишиться право дарувати за князями Трансильванії» [8, т. 7/2, № 83, с. 149—150].

Знаменно, що в п. 3 зобов'язань Карла XII теж описано обіцянки, князеві й станам України, які «будуть заховані і вдержані на всім просторі князівства [...] згідно з правом, яким досі користувалися», а після викладу цих пунктів у Дедукції заперечується право царя «відбирати Україні її вольності та привілеї» [7, с. 7].

Подібно до згоди цісаря респектувати окремішність Трансильванського князівства, п. 5 Виводу прав застерігає короля Швеції від зазіхань на самоврядний устрій України: «Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено щодо князівськї герба й титулу князя України. Й[ого] К[оролівська] В[еличність] не могтїме при- своїти собі цей титул і герб».

Врешті п. 6 опублікованої Борщакoм угоди 1708 р. — «Для більшого забезпечення цього договору, так і самої України, князь і стани передадуть Його Королівськїй Величності військ на весь час, поки триватиме ця війна, деякі з своїх городів, а саме Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч» — є переробленням першого пункту згаданого ним же трактату стосовно передання, «заради спільної справи християнства», 12 трансильванських міст і фортець у розпорядження цісарських вояків. Там само викладено умови перебування чужоземних військ на території Трансильванії, які нагадують ті, що їх прописано у п. 1 Виводу: «Війська ці, вступаючи в Україну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Його Величність довірить керування ними князеві та його наступникам, і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме цього війська, котрому Його Королівська Величність буде видавати платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі» [7, с. 8].

Оцю ідею — призначити місцевого володаря зверхником іноземних військ, які буде розташовано на його суверенній території — Борщак підглядає у згаданому ним у примітці до першого видання Виводу прав договору щодо фортеці Гомбург (а не Гамбург, як помилково подав публікатор Виводу) від 5 березня 1663 р. [9].

У використуваній Борщакoм збірці CUDDG уміщено безумовно відомий йому текст стамбульської угоди між Отоманською Портою та Московською дер-

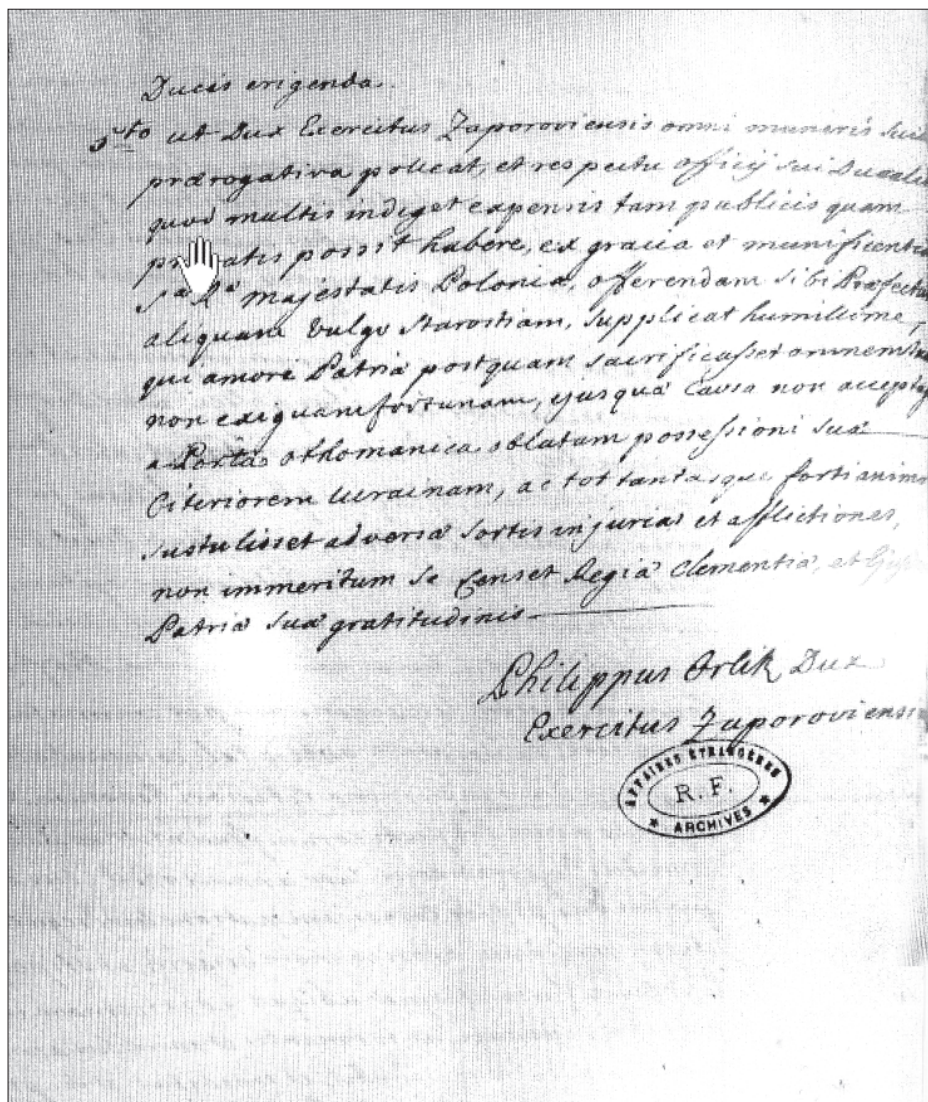
¹² Пункти угоди між Карлом і Мазепоєю, будімто укладеної в с. Гірки на Сіверщині, подаються за виданням Виводу 1925 р. [7, с. 10—11].

жавою від 5 квітня 1712 р., що її було досягнуто за посередництва послів Англії та Нідерландів — «шляхетних панів Монсенйора Роберта Саттона, лицаря, і Монсенйора Якоба Кольера, графа Римської імперії», через яких Орлик начебто й мав передати свій Маніфест і супровідні листи їхнім державцям. У Виводі сформульовано риторичне запитання: «Нащо цар включив Україну в інструкції щодо миру, котрий маєтсья заключити за посередництвом Англії та Генеральних штатів (Голяндії), коли він не хотів, щоб Україна брала участь у переговорах?» [7, с. 12.]. Про стамбульське врегулювання тут мовиться не в минулому, а в майбутньому часі, що може теоретично вказувати на написання Виводу перед 5 квітня [10, с. 74], але на практиці виглядає як неоковирність Борщакової містифікації.

При написанні Виводу Борщак безумовно користувався мовними конструкціями трактату 5 квітня 1712 р. У п. 3 згаданого трактату йшлося про те, що «Його Царська Величність є у володінні міста Київ і його околиць; територія й укріплення поза Борисфеном, також як і козацькі краї, які називаються Україна, розташовані у їх давніх кордонах поза тою самою річкою, ці краї теж залишаться у володінні Його Царської Величності» [8, т. 8/1, № 78, с. 297]. Окремі ж зобов'язання Карла XII перед Мазепою у Виводі містять ту саму лексику («Україна» або «Козацький край» у п. 1; князь (замість царя), який «перебуває у їх володінні» у п. 4), от тільки зміст цих пунктів цілком перевернуто з ніг на голову автором Виводу, хоча й збережено особливості трактату щодо назв, природних кордонів, відносин влади й підпорядкування. Наважуся припустити, що третій елемент назви Виводу — «Україна» — був запозичений саме з османсько-російського договору. Таким чином, Вивід є колажем, укладеним Борщакком як інтерпретація та провокація з елементів різних, віддалених між собою в часі, просторі, культурній традиції міжнародних актів XVII—XVIII ст.

Що ж стосується автентичних творів П. Орлика, то їх використання довести теж неважко. Наприклад, при описі зовнішнього вигляду Дедукції Борщак згадує про подібність почерку її автора до написаного Орликом у 1720 р. меморандуму шведській Короні, що його позначає посиланням на Архів Міністерства закордонних справ («Correspondence politique. Suède. Vol. 148. F. 150 et sq») [7, с. 8]. Я розшукав згаданий меморандум у вказаній Борщакком справі (щоправда, не на тих аркушах, які вказав він). Це чи не єдиний меморандум П. Орлика, який справді зберігається у французьких архівах (див. іл. 2). Отож, «Пункти, що стосуються ближньої України, що їх я представив Найяснішій Королівській Особі Швеції і які, згідно з наказом Королівської Величності, були включені в інструкції для Брауншвайгського конгресу й вручені в 1720 р. в Стокгольмі повноважним там представникам для просування» («Puncta qua Ucrainam citeriorem concernus o lim a me Serenissimo Regi Svecia porrecto et mandato majestatis Rea, Instructioni ad Congressum Brunswiconsem inserta, ibidem ad promovendum Pleniporentiaries sumus commendata anno 1720 Holmiae») ¹³, містять вступну частину історичного харак-

¹³ Archives Diplomatiques. Correspondance politique (далі — AD. CP). Sous-série «Suède». Vol. 148. F. 250 r — 251 v.

Ил. 2. Прикінцевий аркуш власноруч писаного меморандуму П. Орлика «Puncta qua Ucrainam citeriorem concernus olim a me Serenissimo Regi Svecia» 1720 р. з його автографом (AD. CP. Sous-série «Suède». Vol. 148. F. 251v.)

теру, яка виводить права козаків на проживання і користування всіма правами й свободами у «Передній [Правобережній] Україні», що її згідно з тогочасним правовим статусом іменує «Польською Україною» (Ucraina polonica): «Вони владарювали своїми спадковими землями по праву і перебували під управлінням гетьманів запорозьких, здійснюючи службу і провадячи війну. Однак нині, по тому як Отоманська Порта, відібравши цю Україну в московитів силою зброї, здобула її, і згідно з умовами Карловицького миру її було повернено Речі Посполитій (за

умовами згаданого стамбульського врегулювання 1712 р. — В. А.), козаків, яких було зігнано з їхніх місць, позбавлено прав прашурів і всякої свободи [...]. Тому Військо Запорозьке, маючи любов і ревне наставлення до своєї батьківщини, Речі Посполитої, турбуючись про її благо і безпеку, остерігається, щоби козаки, ображені настільки несправедливим вигнанням з України, не повстали супроти поляків. І тоді нелегко було би втримати в покорі простолюду. Тому гетьман [князь] Війська Запорозького, маючи любов і ревне ставлення до своєї вітчизни, Речі Посполитої Польської, дбаючи про вигоду та безпеку своїх підданих, непокоїться, щоби козаки, ображені настільки великою несправедливістю вигнання з України, не підняли повстання супроти поляків і не порушили їх спокійне владарювання там, вдавшись до зброї [...]. Уся ця ближня Україна у межах своїх границь, згідно прадавнім правам і договорам, охоплює землі, де козаки, мешкаючи під владою свого гетьмана, будуть обробляти ці землі [...]»¹⁴.

В одному з фрагментів Виводу помітні ті самі лексеми в характерному їх сполученні та насиченні на невелику частку тексту: мова йде про «Карловицький трактат» (1699 р. між Портою та Річчю Посполитою), «Україну», «непорушність», «границі й межі», та це не означає, що документ 1720 р. писався з тексту 1712 р., усе якраз навпаки, бо меморандум до Шведської корони реальний, а Дедукція таки ні: «Отже з цього зовсім законно і природньо виходить, що Карловицького трактату ні в чому не порушиться, коли оголосять Україну вільною, якою вона була колись, з тими границями й межами, які вона мала перед тим, як була підступом поневолена» [7, с. 12].

Вивід має помітні інтертекстуальні зв'язки з Маніфестом, це видно вже з його першої фрази: «По довгій і кривавій війні вічної пам'яті найхоробріший гетьман Богдан Хмельницький визволив з-під польської кормиги вельми пригнічену козацьку націю» [7, с. 9]. У Маніфесті йдеться про «довгі і криваві війни, вічної пам'яті гетьмана Богдана Хмільнського» [11, с. 134—135]. Це безумовно вказує на те, що в обох був той самий автор. У цьому ще більше переконує ідейна підоснова Виводу та Маніфесту, що її акцентував Борщак: «[...] своєю стилізацією “Мала Русь або Україна” Орлик підкреслював свої вимоги щодо цілої України, як супроти Московії, так і супроти Польщі»¹⁵. І якщо московська тема виразно постає в автентичних документах П. Орлика (наприклад, у вже згаданій Інструкції від 3 листопада 1711 р.), то з польською не все так однозначно. Вихваляючи антипольський характер Виводу, Б. Кравців, сам того не усвідомлюючи, створив профіль автора як такого, що був знайомий з ідеями «Історії Русів» [12, с. 183—198] і ... новочасними політичними трактатами В. Липинського та М. Міхновського [13, с. 95]. Та і як можна було виснувати інакше, якщо сам Борщак прямим текстом пов'язує свою роботу над Дедукцією з цінними порадами В. Липинського [7, с. 8]¹⁶. Натомість

¹⁴ Ibid. F. 250 r — 251 v.

¹⁵ НА НУ КМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1738. Арк. 56.

¹⁶ 18 березня 1925 р. Липинський написав Борщаку: «Вашу гарну статтю в “Старій Україні” читав. Приємно мені було бачити доказ Вашої лояльності в форми згадки моєї вказівки щодо “Дедукції”» [14, с. 226].

правдоподібність Виводу й, особливо, шести пунктів шведсько-української угоди ставиться під сумнів одним із найбільш послідовних критиків Борщака М. Андрусяком якраз через надмірну й виразно суперечну польській присутності на Правобережній Україні риторику [15, с. 59; 16, с. 23, 221]. Ідейна антипольськість скоріше пасує до самого Борщака, який у міжвоєнний період був запеклим викривачем зазіхань польського імперіалізму, неодноразово наполягав, що традицією України від Хмельницького до Орлика було відкидання польських претензій і наголошення на суверенітеті Війська Запорозького над обома берегами Дніпра. Але Борщак кривив душею щодо принципової антипольськості Орлика, який у вже згаданому меморандумі 1720 р. визнає свою любов до «Польської Батьківщини» й, своєю чергою, створює свій, не завжди відповідний його попереднім досвідам, образ патріота Речі Посполитої: «Пожертвувавши всім своїм чималим статком заради любові до Батьківщини, він не прийняв запропонованого Портою Отоманською володіння своєю Задніпровською Україною, попри настільки великі й численні випробування долі та страждання, він не забуває про королівські добродійства і милості, а також про вдячність своїй Батьківщині»¹⁷.

За характерний приклад науково-критичного ставлення до поданих у Виводі шести пунктів видається позиція З. Когута, який зауважив зв'язок між вірою деяких авторів, «що з початку свого правління Мазепа планував звільнити Україну та створити незалежну українську державу», та цими сумнівними пунктами, як єдиним сутнісним доказом існування такого плану: «Однак питання щодо цієї точки зору та існування договору восени 1708 року занадто численні, щоб ми могли прийняти його існування, як воно представлене в “Деволюції” (тобто Виводі — В. А.). Хоча у Гірках могла бути укладена певна угода, умови, наведені в “Деволюції”, найімовірніше, були прикрашені пізніше, або Орликом, який писав, у 1712 році, або, можливо, самим Борщак, який писав понад два століття потому, у 1925 році» [5, с. 355].

Ознаки містифікації під оглядом французької лексики

У передмові до Виводу Борщак відзначає: «Французька мова “Дедукції” не є перфектна й не може рівнятися з пізнішими пам'ятками французької мови, що залишились по Орликові. Іноді, читаючи “Дедукцію”, маєш враження, що автор думав латиною, а потім уже перекладав на французьку. Мабуть Орликові мало прихотилось писати по французьки» [7, с. 8]¹⁸. Незрозуміло, чому Вивід та Маніфест мали перекладатися з латини французькою, адже європейські дипломати, включно з французькими, на початку XVIII ст. добре знали латину. Це стосувалося також П. Дезаллера, який перед Туреччиною мав дипломатичну місію в Угорщині, де латина ще довго залишалася головною мовою дипломатії. Латиномовний меморандум Орлика 1720 р. не викликав застережень у французькому посольстві у

¹⁷ AD. CP. Sous-série «Suède». Vol. 148. F. 251 r — 251 v.

¹⁸ НА НУ КМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1738. Арк. 82.

Стокгольмі, яке залучило його до своїх депеш у Версаль без жодного перекладу. Гадаю, що відповідь слід шукати в сакральному ставленні до французької мови самого Борщака, як найбільш правдоподібного автора цих документів (у 1920-х рр. його навряд чи можна назвати глибоким знавцем французької, але в 1923 р. він одружується з російською аристократкою С. Словіцькою, яка допомагатиме йому в перекладах і, за його ж визнанням, стане справжньою співавторкою [16, с. 238]; але й ця освічена жінка не могла писати так, як французи XVIII ст.).

Це змушує придивитися, що не так із французькою мовою Дедукції та Маніфесту, і зробити це не стільки під оглядом орфографічних хиб, а насамперед під оглядом ужитої в документах французької лексики. У цьому аспекті йдеться не тільки про автентичне меню слів та їх сполучень, але й культурне перетлумачення понять українських реалій на французькі сенси, при чому не XX, а початку XVIII ст.

Попервах, слід звернути увагу на відтворення французькою титулів і територіальних понять. Для цього погляньмо на автентичні документи, які уклалися латиною. В Інструкції від 3 листопада 1711 р. щодо П. Орлика вжито окреслення «Найсвітліший гетьман України і Війська Запорозького» («*Illustrissimus Dux Ukrainae et exercitus Zaporoviensis*») [3, с. 50]. Утім у листуванні 1710—1711 рр. таке титулування скоріше виняток, аніж правило: у дипломі Карла XII від 1710 р. про Орлика мовиться «Найясніший гетьман Війська Запорозького пан Пилип Орлик» («*Illustrissimus Dux exercitus Zaporoviensis Dominus Philippus Orlik*») [3, с. 21]; в іншому документі Карла XII — «гетьман народу Руського і Війська Запорозького, належним чином обраний і затверджений» («*Ducem Gentis Rossicae atque exercitus Zaporoviensis rite electus confirmatusque*») [3, с. 33]. У наявному в колекції замку Дентевіль «*Diploma assecuratorium*» для П. Орлика мовиться про «гетьмана і Військо Запорозьке» («*Duce et exercitus Zaporoviensi*») [17, с. 483]. У меморандумі 1720 р. до шведської Корони сам Орлик називається «гетьман Запорозький» («*Dux Zaporoviensis*») або «гетьман Війська Запорозького» («*Dux exercitus Zaporoviensis*») ¹⁹, тобто окреслює свій статус не як суверенний володар краю козаків, а старший генерал, не державний герцог чи князь, а обраний вождь. Цю обставину вимушений визнати Борщак, який зазначає у першому коментарі до Виводу, що «Орлик уживає термінів *Dux* (лат. *Dux*), *Général* (який переводили на франц. як гетьман) [...] *Dux* це військовий титул» [7, с. 13—14].

Логічно, що у Виводі при його перекладі з латини всі титулатури «*Dux Zaporoviensis*» було б послідовно замінено на «*général des Cosaques Zaporoviens*», однак це зроблено тільки тричі — щодо згаданого в першому абзаці Б. Хмельницького (1) та П. Орлика (2). Але там само відносно Хмельницького й Орлика вжито й «*Dux*», останнє є домінантним і набуває чіткої територіальної конотації — йдеться вже про «*Dux de l'Ukraine*» (тобто, «гетьмана України»). Автентичність такої лексики ставить під сумнів моє власне дослідження французьких назв, уживаних щодо України в найбільшому новинарнику Франції «*La Gazette*», де до середини XVIII ст. єдиним відповідником «козацького гетьмана» був «*général des Cosaques*», що

¹⁹ AD. CP. Sous-série «Suède». Vol. 148. F. 250 v.

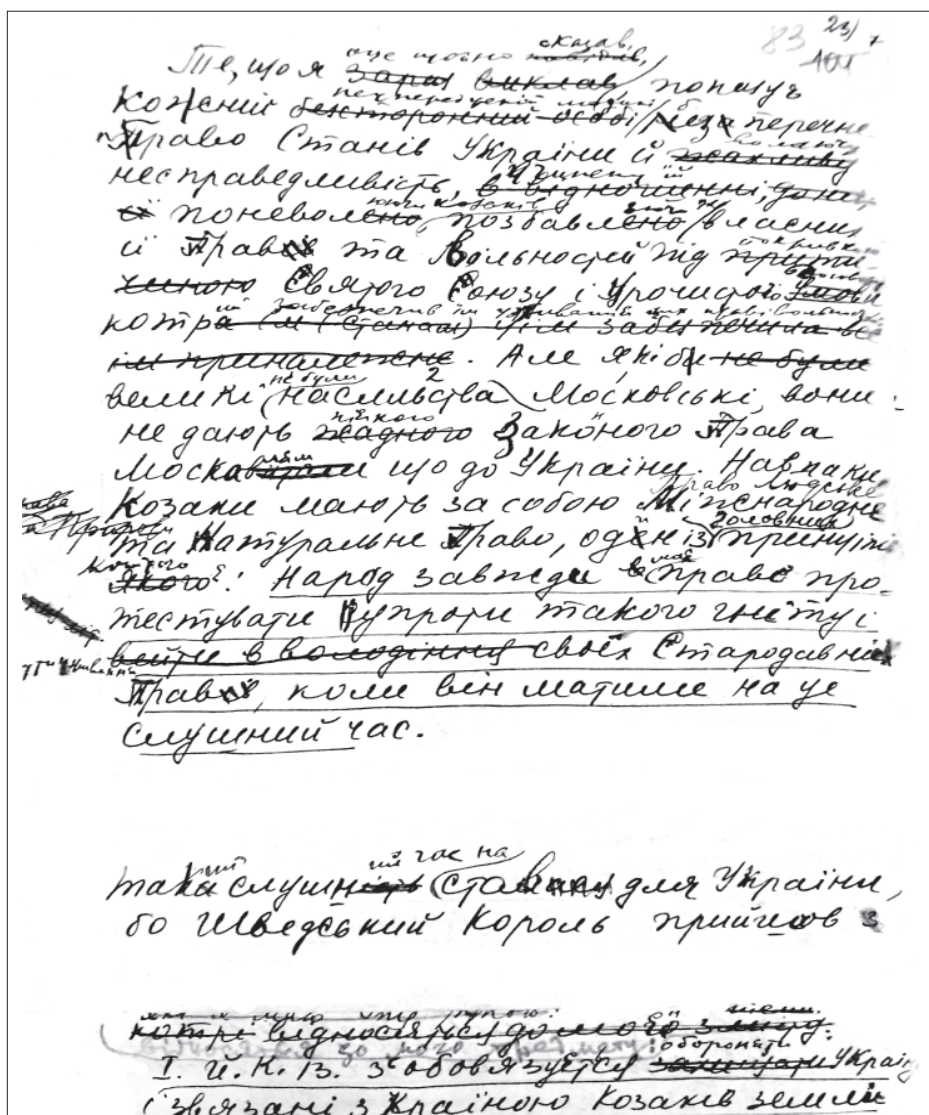
вказувало на найвищу військову й адміністративну посаду, але не на спадкову князівську владу. У сотнях повідомлень «La Gazette» від 1648 р. до 1712 р. щодо гетьманів Війська Запорозького жодного разу не вжито титулу «Prince» (князь), однак у Виводі це зроблено відносно Хмельницького й Мазепи, що мало б ілюструвати головну ідею автора, що ці гетьмани є державцями «Українського князівства» («*principauté d'Ukraine*»). Борщак не приховує, що в інтерпретації понять «Duc» і «Prince» спирається на поради В. Липинського, який виступив з ідеєю вірцевого державного устрою на чолі з «гетьманом всієї України: Правобічної, Лівобічної, Сіверської, Слобідської, Кубанської, Військ Запорожських і Чорноморських та Великого Кнзя Київського» [7, с. 13—14; 18, с. 262].

Примітно, що у «La Gazette» єдиний натяк на князівську прерогативу гетьманів міститься в повідомленні під 1 липня 1651 р. (№ 82, р. 661), коли згадується начебто про «союз, що його гетьман уклав із великим князем Московським, якому пообіцяв три князівства у Польщі, коли їх буде ним завойовано» («*[...] l'alliance que leur général a faire avec le Grand Duc de Moscovie, auquel il a promis trois Principautés dans la Pologne quand il les aura prises [...]*»), але знову ж таки йдеться про те, що «князівства» Волинське, Подільське, Брацлавське було обіцяно передати під протекторат царя. Оскільки історичні межі мовних понять жорстко обмежують їх зміст, а у Виводі їх помітно осучаснено, маємо вагомі підстави відкинути твердження Борщака про переклад Виводу французькою в амбасаді Дезаллера в 1712 р. [4, с. 185] (див. іл. 3).

Про те, що Вивід перекладано з української на французьку, а не навпаки, і напевно не в часи Орлика, свідчить уживання в ньому аж 45 разів терміну «Україна» (ним же автор завершує наратив, що підсвідомо виявляє його модерну україноцентричність). Безперечно, поняття «Україна» зустрічається в автентичних документах П. Орлика та міжнародній кореспонденції того часу [3, т. 8/2, № 128, с. 297—298], але воно не переважає за кількістю згадок інші означувальні щодо її території терміни. У Виводі ж просто відсутні інші, синонімічні щодо «України», поняття. І це тоді, коли Орлик говорить у своїй Інструкції про своє прагнення домогтися «визволення Малої Русі з обох боків Бористену, нашої батьківщини, від жахливого іга московитів» [3, с. 62]²⁰, а в Конституції про «Вітчизну нашу — Малу Росію». То чому ж тоді Орлик мусив писати тільки про Україну, жодного разу не вживши це поняття («*Petite Russie*»)? Мабуть тільки через вимоги політкоректності українського національного дискурсу 1920-х рр. Узагалі Вивід справляє враження неякісної підробки під старовинний артефакт, оскільки його автор не надто замислювався над автентичністю термінів, писав свій витвір для задоволення опінії патріотичного громадянства. Гадаю, що за основу свого Виводу Борщак запозичує саме інформацію з Інструкції 3 листопада 1711 р., де Орлика названо «Найяснішим гетьманом України» («*Illustrissimus Dux Ucrainae*») і мультиплікував її на весь обсяг тексту.

На ті понад міру осучасненого під оглядом термінології Виводу, дещо зваженим здається Маніфест. Це видно хоча б з того, що для гетьманів у його франкомовній версії-оригіналі вживаються два синоніми: «*général des Cosaques*» і

²⁰ НА НУ КМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1738. Арк. 56.

Лл. 3. Аркуш рукопису першого видання «Виводу прав України» з редакторської правкою І. Кревецького. Висланий І. Борщакіом 30 листопада 1924 р. з Парижа (ЦДІАЛ України. Ф. 402. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 83)

«hetman». Утім їх співвідношення (1 : 5) свідчить не на користь автентичності документа, бо поняття «hetman» виглядає безглуздим для французької мови початку XVIII ст., отже, дипломат, який описував соціокультурні реалії віддалених країн, не міг їх перекладати за допомогою незрозумілих його зверхникам у Версалі тубільних слів (наприклад, султан перекладався як «grand seigneur» («великий пан»), візир — «grand chancelier» («великий канцлер»)). У Маніфесті є дві лексеми «Україна» («l'Ukraine»), при одночасній відсутності терміну «Мала Росія».

Єдиним джерелом, але сумнівного походження і не авторства Орлика, у якому мовиться про «Україну з Військом Запорозьким, Україну обох берегів Дніпра й тогобічну Україну, від річки Случі до Дніпра», є особливо важливий для Борщака при поясненні появи Дедукції Короткий вивід, на який, безумовно, і міг взоруватися автор Виводу й Маніфесту, але навіть у Короткому виводі відсутній ужитий у Маніфесті щодо повноважень гетьмана означувач «вся Україна» («toute l'Ukraine»), який зате знаходимо у згаданому Борщаком як важливе джерело його уявлень про гетьманські титули статуті братів-хліборобів авторства В. Липинського.

До подібного висновку підводить і порівняння французької лексики Маніфесту й Виводу з масивом мовної інформації на шпальтах «La Gazette» упродовж XVII—XVIII ст. Попри те, що більшість лексем із царини міжнародних стосунків, наявних в опублікованих Борщаком документах, зустрічаються в контенті згаданого французького періодичного видання, частина їх не вживається до 1712 р. Вони з'являються пізніше, особливо ж після мирних договорів, які в 1714 р. завершили війну за «іспанську спадщину» та в 1721 р. Північну війну, що призвело до встановлення міжнародної системи, яка й отримала назву «європейської рівноваги» (про яку анахронічно мовиться у Виводі). Отож, у Виводі йдеться про «всі підставові європейські держави» («toutes puissances d'Europe»), які спільно мають «звернути Україну її гетьманові» [7, с. 13]. Найраніше вживання цього терміну маємо в № 27 від 1 червня 1727 р. в контексті новин про Польщу: «[...] підставові держави Європи домовилися забезпечити загальні мир і спокій» («[...] les principales Puissances de l'Europe sont convenues pour assurer la Paix et la tranquillité générale»). У Виводі мовиться поруч і про «європейський спокій» («tranquillité d'Europe»), і про «загальний мир» («paix générale»), тому то є підстави вважати, що саме це газетне повідомлення Борщак використовує при написанні Виводу. Надалі поняття «загальний спокій Європи» («la tranquillité générale de l'Europe») стає звичним на шпальтах «La Gazette» (див. 1761, № 20). У № 27 від 1 червня 1727 р. міститься згадка про «необхідність спричинитися» до «збереження європейського балансу» («à la conservation de la balance en Europe»). Хоча слово «баланс», доволі розповсюджене в контенті «La Gazette» (у якій опубліковано чимало міжнародних договорів) упродовж XVII ст., у поєднанні з «Європою» воно досі не вживалося. А у Виводі йдеться про те, що «не слід остерігатися, що, повертаючи це Князівство, Московія послабиться під оглядом сил, необхідних для збереження європейського балансу» («on ne doit pas craindre qu'en faisant rendre cette Principauté, Moscovie s'affaiblira à l'égard des forces requises à la conservation de la Balance de l'Europe»). Про «європейську рівновагу» згадується теж (щоправда, українською) і в листі до англійського монарха від 9 квітня 1712 р. Ці лексичні збіги свідчать про дуже високу правдоподібність запозичення з вищезгаданого повідомлення «La Gazette», контент якої був добре відомий Борщаку, який написав на його основі декілька розвідок [19, с. 101—104; 20, с. 101—104; 21, с. 35].

Типовий для сучасної французької мови термін «велика європейська держава» («puissance d'Europe») з'являється в № 28 «La Gazette» від 15 липня 1741 р. й повторюється в № 9 від 3 березня 1753 р. До того часу держави як суб'єкти між-

народних відносин окреслюються виключно терміном «Estat», як от «Estats de S M Czarienne» («держави Його Царської Величності») в договорах 1711 і 1712 рр. між Портою та Петром I [3, т. 8/2, № 128, с. 297—298]. Також безперечно пізнішого походження і наявні у Виводі поняття «liberté de l'Europe» («свобода Європи») та «intérêts de l'Europe» («інтереси Європи»). Перше почало використовуватися в контексті війни за «австрійську спадщину» (уперше 30 грудня 1741 р. (№ 52), потім 9 травня 1744 р. (№ 19) та 26 грудня 1744 р. (№ 52)), друге — напередодні Семирічної війни (27 січня 1753 р. (№ 4)). До пізніших історичних обставин належить і акцентована в Дедукції концепція геополітичного бар'єра проти агресії Московії в Європу — її генезу можна прослідкувати в меморандумах П.-Г. Орлика французьким міністрам 1742 і 1746 рр. [22, с. 18; 23, с. 248, 276—278].

Ці поняття вочевидь увійшли у французьку, яка саме в середині XVIII ст. стала універсальною мовою міжнародних відносин, під впливом ідей Просвітництва, що прагнули реконцептуалізувати права не тільки суверенів і великих держав, але й звичайних громадян під оглядом толерантності й раціональності. Отож, чи можливе побутування лексичних відповідників ідей Просвітництва в бароковому наративі 1712 р.? Зокрема, у Виводі мовиться про «sujets opprimés» («пригноблених громадян»). Ці два слова окремо зустрічаються в текстах міжнародних угод та пресі ще в XVII ст. Однак примітне їх сполучення в політичному наративі вперше відбувається 1 грудня 1753 р. в № 48 «La Gazette» у контексті новин про неприпустимість гноблення протестантських підданих («les sujets protestants de mes états éréditaires étaient opprimés»). Ця думка здається близькою до ідеї, яка є лейтмотивом Виводу й Маніфесту, про неприпустимість пригноблення сильнішими державами слабших. Але тільки на перший погляд, бо на відміну від релігійних акцентів, національні конотації притаманні дещо пізнішим епохам. У Маніфесті теж мовиться про «публічний інтерес» («intérêt publique») [11, с. 135], а у Виводі — «інтерес Європи» («intérêt de l'Europe») [7, с. 13]. Спираючись на ці поняття, Борщак обґрунтовує тезу про залученість гетьмана до мислиннево-етичних трендів тогочасної Європи: «Орлик кличе до європейської opinio й покликається на основи християнства, справедливості й гуманізму»²¹. Але щонайменше до 1760-х рр., як знову ж таки показує аналіз контенту «La Gazette», йдеться лишень про opinio окремих осіб (як-от монархів, експертів) та жодним чином не про громадську думку. У Маніфесті стверджується, що «народ має завжди право протестувати проти такого гніту, [керуючись] мотивом справедливості й згідно праву, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу і свою власну мету» [11, с. 135]. Фактично та сама думка повторюється у Виводі [21, с. 10]. Але право народу на збройний опір гніту стало ідейним афірмативом лише у французькій «Декларації прав людини і громадянина» 1789 р.

Встановивши тематичні й лексичні запозичення з автентичних свідчень, оцінивши французьку мову документів, доходжу переконливого висновку: саме Ілько Борщак між 1922 і 1924 рр. створює Маніфест і Вивід, авторство яких він прокативно приписує Пилипові Орлику. Цей висновок аж ніяк не можна назвати

²¹ НА НУ КМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1738. Арк. 82.

несподіваним з огляду на раніше діагностовані мною методом порівняння нарацї Борщака з контентом французьких архівів містифікації цього автора [24—28]. Сьогодні, коли Україна, як це вже було в часи Орлика й Борщака, потерпає від російської агресії й вибудовує антиімперський наратив минулого, такий висновок міг би видатися несвоечасним і навіть шкідливим. Але дозволю собі нагадати думку самого Борщака, який, створюючи містифікації патріотичного характеру, чітко усвідомлює, чим вони відрізняються від наукового знання: «Ми знаємо, наскільки небезпечно з наукового боку та яка це велика спокуса модернізувати певні історичні явища, знаємо, що не треба переставляти слова у століттях: вони мають свій зміст й анахронізм є найгіршим варваризмом в історії» [16, с. 456].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Adadurov, V. "Sviaty" / "hrishnyk": dumky z pryvodu deiakykh retsenzii na moiu knyzhku "Perestavliaiuchy slova u stolittiakh: intelektualna biohrafia Ilka Borschaka". *Ukrainskyi istorychnyi ohliad*. 2022. 3: 285-303 [in Ukrainian].
[Ададуров В. «Святий» / «грішник»: думки з приводу деяких рецензій на мою книжку «Переставляючи слова у століттях: інтелектуальна біографія Ілька Борщака». *Український історичний огляд*. 2022. Вип. 3. С. 285—303].
2. Borschak, I. Orlikiana (opys nevydanykh materiialiv pro hetmana Orlyka, yoho rodynu i otocennia). *Khliborobska Ukraina*. 1923. 4/7-8: 342-367 [in Ukrainian].
[Борщак І. Орликіана (опис невиданих матеріалів про гетьмана Орлика, його родину і оточення). *Хліборобська Україна*. 1923. Кн. 4/7-8. С. 342—367].
3. Perepiska i drugiia bumagi shvedskogo korolya Karla XII, polskogo Stanislava Leshchinskogo, tatarskogo khana, turetskogo sultana, generalnogo pisarya F. Orlika, i kievskogo vovody, Iosifa Pototskogo, na latinskoi i polskoi yazykakh. *Chteniia v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey rossiiskikh*. 1847 (god 3). 1-64 [in Russian].
[Переписка и другія бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы, Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских*. 1847 (год 3). С. 1—64].
4. Borschak, I. Orlikiana. Novi dokumenty pro zhyttia y aktsiui P. Orlyka. *Stara Ukraina*. 1924. 6: 185-186 [in Ukrainian].
[Борщак І. Орликіана. Нові документи про життя й акцію П. Орлика. *Стара Україна*. 1924. Ч. 6. С. 185—186].
5. Kohut, Z.E. The Making of Cossack Ukraine. Political Thought, Culture, and Identity Formation, 1569—1714. Montreal & Kingston; London; Chicago; Toronto, 2025. 614 p.
6. Hrushevskiy, M. Shvedsko-ukrainskyi soiuz 1708 roku. *Zapysky NTSh*. 1909. 92 (4): 7-20 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 року. *Записки НТШ*. 1909. Т. 92, кн. 4. С. 7—20].
7. Orlyk, P. Vyvid prav Ukrainy z rukopysu rodynnoho arkhivu Denteviliu u Frantsii zi vstupom i prymitkami / vydav Ilko Borschak. Lviv, 1925 [in Ukrainian].
[Орлик П. Вивід прав України з рукопису родинного архіву Дентевілів у Франції зі вступом і примітками / видав Ілько Борщак. Львів, 1925. 14 с.].
8. Corps universel diplomatique du droit des gens, contenant un recueil des traites d'alliance, de paix [...] de toutes les conventions [...] & autres contrats, qui ont été faits en Europe, depuis le regne de l'empereur Charlemagne jusques à présent. Vol. 6—8. La Haye, 1729—1731 [in French].

9. Recueil des traitez de paix, de trêve, de neutralité, de confédération, d'alliance et de commerce, faits par les rois de France [...] depuis près de trois siècles / imprimé par F. Leonard. T. 3. Paris, 1693 [in French].
10. Krupnytskyi, B. Hetman Pylyp Orlyk (1672—1742). Ohliad yoho politychnoi diialnosti. Warsaw, 1937 [in Ukrainian].
[Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672—1742). Огляд його політичної діяльності. Варшава, 1937. 257 с.].
11. Borschak, I. Hetman Pylyp Orlyk i Frantsiia. (Storinky dyplomatychnoi istorii). *Zapysky NTSh*. 1924. 134-135: 79-136 [in Ukrainian].
[Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція. (Сторінки дипломатичної історії). *Записки НТШ*. 1924. Т. 134-135. С. 79—136].
12. Doroshenko, D. "Istoriia rusov" yak pamiatka ukrainskoi politychnoi dumky druhoi polovyny XVIII st. *Khliborobska Ukraina*. 1921. 3 (5-6): 183-198 [in Ukrainian].
[Дорошенко Д. «Історія русов» як пам'ятка української політичної думки другої половини XVIII ст. *Хліборобська Україна*. 1921. Кн. 3 (5-6). С. 183—198].
13. Vyvid prav Ukrainy. Dokumenty i materiialy do istorii ukrainskoi politychnoi dumky. New York, 1964 [in Ukrainian].
[Вивід прав України. Документи і матеріали до історії української політичної думки / впор., вступ. стаття і довідки Б. Кравцева. 2-е вид. Нью-Йорк, 1964. 250 с.].
14. Lypynskyi, V. Povne zibrannia tvoriv. Arkhiv, studii. T. 1. Kyiv; Philadelphia, 2003 [in Ukrainian].
[Липинський В. Повне зібрання творів. Архів, студії. Т. 1 / ред. Р. Залуцький, Х. Пеленський. Київ; Філадельфія, 2003. 959 с.].
15. Andrusiak, M. Zviazky Mazepy z Stanislavom Leschynskym i Karlom XII. *Zapysky NTSh*. 1933. 152: 35-61 [in Ukrainian].
[Андрусак М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII. *Записки НТШ*. 1933. Т. 152. С. 35—61].
16. Adadurov, V. "Perestavliaiuchy slova u stolittiah". Intelektualna biohrafiia Ilka Borschaka. Lviv, 2024 [in Ukrainian].
[Ададуров В. «Переставляючи слова у століттях». Інтелектуальна біографія Ілька Борщака. Львів, 2024. 540 с.].
17. Dmytryshyn, I. Hryhorii Orlyk, abo Kozatska natsiia u frantsuzkii dyplomatii. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Дмитришин І. Григорій Орлик, або Козацька нація у французькій дипломатії. Київ, 2019. 496 с.].
18. Statut i regliament Ukrainskoho soiuzu khliborobiv-derzhavnykiv. *Khliborobska Ukraina*. 1920—1921. 1 (2-4): 261-264 [in Ukrainian].
[Статут і регламент Українського союзу хліборобів-державників. *Хліборобська Україна*. 1920—1921. Кн. 1 (2-4). С. 261—264].
19. Borschak, I. Hetman Ivan Mazepa i todishnia frantsuska presa. *Hromadska Dumka*. 1920 (15.08). 189 [in Ukrainian].
[Борщак І. Гетьман Іван Мазепа і тодішня французька преса. *Громадська Думка*. 1920 (15.08). Ч. 189].
20. Borschak, I. 1652, 1653 i 1654 rr. na Ukraini po "Frantsuzkii Gazeti" ("Gazette de France"). *Dnipro. Kalendar-almanakh na 1925 rik*. 101-104 [in Ukrainian].
[Борщак І. 1652, 1653 і 1654 рр. на Україні по «Французькій Газеті» («Gazette de France»). *Дніпро. Календар-альманах на 1925 рік*. С. 101—104].
21. Borschak, I. Trysta rokiv tomu v Ukraini (za paryzkoiu gazetoiu "Gazette de France". *Ukraina. Ukrainoznavstvo i frantsuzke kulturne zhyttia*. 1949. 1: 35 [in Ukrainian].

- [Борщак І. Триста років тому в Україні (за паризькою газетою «Gazette de France». Україна. *Українознавство і французьке культурне життя*. 1949. Ч. 1. С. 35].
22. Adadurov, V. Voyna tsivilizatsiy. Sotsiokulturnaya istoriya russkogo pokhoda Napoleona. Kyiv, 2017 [in Russian].
[Ададуров В. Война цивилизаций. Социокультурная история русского похода Наполеона. Киев, 2017. 400 с.].
23. Dmytrychyn, I. Grégoire Orlyk: un cosaque ukrainien au service de Louis XV. Paris, 2006. 374 p. [in French].
24. Adadurov, V. Konstruiuvannia Ilkom Borschakom mifolohichnoho obrazu spryiniattia Ukrainy u Frantsii u XVIII—XIX st. *Ukraina na istoriografichnii mapi Yevropy mizh-voennoho chasu*: Materialy mizhnarodnoi konferentsii v Miunkheni 1—4 lyupnia 2012 r. Kyiv, 2014. 109-132 [in Ukrainian].
[Ададуров В. Конструювання Ільком Борщакком міфологічного образу сприйняття України у Франції у XVIII—XIX ст. *Україна на історіографічній мапі Європи між-воєнного часу*: Матеріали міжнародної конференції в Мюнхені 1—4 липня 2012 р. Київ, 2014. С. 109—132].
25. Adadurov, V. “Napoleonida” na Skhodi Yevropy: uiavlennia, proekty ta diialnist uriadu Frantsii schodo pivdenno-zakhidnykh okrain Rosiiskoi imperii na pochatku XIX st. Lviv, 2018 [in Ukrainian].
[Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX ст. 2-е вид. Львів, 2018. 624 с.].
26. Adadurov, V. Narodzhennia odnogo istorychnoho mitu: Problema “Napoleon i Ukraina” u vysvitlenni Ilka Borschaka. *Ukraina moderna*. 2005. 9: 212-236 [in Ukrainian].
[Ададуров В. Народження одного історичного міту: Проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Ілька Борщака. *Україна модерна*. 2005. Ч. 9. С. 212—236].
27. Adadourov, V. La création d'un mythe ukrainien sur Napoléon dans les travaux d'Elie Borschak et le fonctionnement de ce mythe dans le discours historique en Ukraine. *Attentes et sens autour de la présence du mythe de Napoléon aujourd'hui*: Actes du colloque international, Corte, 6—8 septembre 2010 / Dir. de J.-D. Poli. Ajaccio, 2012. 89-96 [in French].
28. Adadurov, V. Ilko Borshchak yak Pylyp Orlyk: mistyfikatsii manifestu do “Volodariv i Respublik”, lystiv do monarshoi osoby Anhlii ta Heneralnykh shtativ Obiednanykh provintsii Niderlandiv, Vyvodu prav Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2026. 3: 187-207 [in Ukrainian].
[Ададуров В. Ілько Борщак як Пилип Орлик: містифікації маніфесту до «Володарів і Республік», листів до монаршої особи Англії та Генеральних штатів Об'єднаних провінцій Нідерландів, Виводу прав України. *Український історичний журнал*. 2026. № 3. С. 187—207].

Надійшла / Received 10.05.2026

Прийнята до друку / Accepted for publication 09.07.2026

Vadym ADADUROV

Doctor of Historical Sciences (Dr Hab. in History), Professor,

Professor at the Department of History,

Ukrainian Catholic University (Lviv, Ukraine)

vad@ucu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-5749-4027>

THE JOB OF A HISTORICAL MISTIFIER:

HOW ILKO BORSCHAK WROTE THE MANIFESTO

TO “PRINCES AND REPUBLICS,” AND THE “DEDUCTION
OF THE RIGHTS OF UKRAINE”

The purpose of this article is to shed light on the personal circumstances and ideological context of the publication in 1922—1925 by the famous Ukrainian publicist Elie Barshak under the pseudonym Ilko Borschak of documents of an international nature allegedly authored by Hetman Pylyp Orlyk (1672—1742). **The research hypothesis** is that their author was Borschak himself. To prove this, the following **tasks** are planned to be carried out sequentially: 1) to recreate, based on authentic documents from 1710—1712 that were known to Borschak, the method and ideological component of the hoaxes he fabricated; 2) to find historical anachronisms and erroneous statements in these texts, which Borschak made (due to a lack of thorough knowledge of the subject); 3) to identify semantic and terminological errors by examining the French language of the manifesto for “Princes and Republics” and “Deduction of the Rights of Ukraine.” **The scientific approach** consists in interpreting their publisher’s mentions of analogies in authentic documents as important indications of the sources of his mystification, and therefore in a comprehensive comparison of these documents with the texts published by Borschak. Among the research **methods**, special attention is paid to the comparison of different versions of the text of the “Deduction of the Rights of Ukraine,” the author’s prefaces and notes to it (draft, mock-up and final for the first edition of 1925 and draft for the second, which was planned to be carried out after World War II). The history of concepts and quantitative analysis plays an auxiliary role. **The results** of the study prove that Borshchak’s texts are quite anachronistic both in terms of ideas and modernized vocabulary, compiled based on his imaginative processing of information from authentic sources of the 17th—18th centuries, such as the Orlyk’s Constitution, the Hetman’s instructions to ambassadors of November 3, 1711, the peace treaty of 1712 between the Ottoman Porte and the Muscovite Tsar, the dubious document “Brevis deductio causarum,” and the collection of international treaties “Corps universel diplomatique du droit des gens.” It was based on information from this collection that Borshchak compiled the articles of the 1708 treaty between Ivan Mazepa and Charles XII, which he presented as the central element of the “Deduction of the Rights of Ukraine.” **In the future**, this may lead to a rejection of mystifications in scientific publications and will have, as an obvious **practical significance**, the demythologizing of the image of Pylyp Orlyk created by Borschak as a partner of France and other Western powers (which in no way diminishes his importance as an international player in the Baltic-Black Sea intermarum). The **originality** of the research lies in its implementation on the historical horizons of the 18th and 20th centuries, “croisés” by Borschak’s consciousness.

Keywords: *Mazepyntsi, Constitution, mystifications, biography, history of ideas, France, 18th century, European history, modern historiography.*